

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه^۱

حمیدرضا امینه^۲

محمد سپهری^۳

چکیده

آل بویه در قرون چهارم و پنجم هجری (۳۲۲-۴۴۷) با سه شاخه: آل بویه فارس، آل بویه ری و آل بویه عراق بر بخشهای گسترده ای از قلمرو خلافت شرقی در مرکز و غرب ایران فرمانروایی کردند. این روزگار عصر زرین فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانی است و علوم مختلف از جمله دانشهای اسلامی پایه های بزرگ رونق و ترقی را زیر پا نهاد. دوره طلایی تمدن اسلامی ایرانی در کنار تعلیم و آموزه های اسلامی، و همت و پشتکار عالمان و متعلمان، دستاورد حمایتهای مادی و معنوی امیران و وزیران بویهی و محصول رفتار ملایم و توأم با تسامح و تساهل آنان با پیروان ادیان و مذاهب مختلف است. عوامل دخیل در این عرصه را می توان به اختصار چنین برشمرد: امیران دانشمند، و حمایت، تشویق و ترغیب عالمان و متعلمان، تساهل و تسامح دینی و مذهبی آل بویه و نصب وزرای دانشمند، ادیب و دانش دوست همچون خاندان ابن عمید و صاحب بن عباد، و بنیاد زیرساختها، مراکز و نهادهای علمی و آموزشی قابل برای دانشمندان و دانشجویان در مناطق مختلف خصوصاً شهرهای بغداد، ری و شیراز نشان از همت بالای این امیران در عرصه فرهنگ و تمدن دارد. مساجد، بیمارستانها، کتابخانه ها، خانقاهها و رباطها مهمترین مراکز علمی و آموزشی فارس در این دوره اند و دانشمندان، خطیبان، پزشکان و عارفان بزرگی پرورش داده و علوم و دانشهای روز را به شکوفایی و درخشش بی مثال رسانده اند. این مردان دانشی در حوزه های مختلف از جمله علوم اسلامی و در رأس آن دانشهای قرآنی و علوم حدیث به شکوفایی و رونق تمدن اسلامی ایرانی مدد رساندند. بررسی تحول و نقش نهادهای آموزشی آل بویه فارس در رونق و گسترش فرهنگ و علوم اسلامی خصوصاً دانشهای قرآن و حدیث، وجهه همت این پژوهش است.

کلیدواژه‌ها: اسلام، ایران، آل بویه، فارس، علوم اسلامی، نهادهای آموزشی، قرآن و حدیث

^۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی با عنوان: «تحولات آموزش و نهادهای آموزشی ایران از ورود اسلام تا پایان آل بویه» است.

Hamid.Amineh@gmail.com

^۲. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

sepehran55@gmail.com

^۳. استاد گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی (عهده دار مکاتبات)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۴/۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۶/۱۵

مقدمه

قرن چهارم هجری به تصریح بسیاری از پژوهشگران و نویسندگان، «عصر زرین فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانی» و به تعبیری «عصر رنسانس اسلامی» است. درخشش فرهنگ و علوم اسلامی دستاورد تعالیم و آموزه های اسلامی و استعداد و همت عالمان و متعلمان مسلمان، و حمایت‌های مادی و معنوی حاکمان و امیران این دوره است. در این نکته نتوان تردید کرد که حکمرانان آل بویه در حوزه های سیاست، اجتماع و فرهنگ اسلام و ایران نقش بیمانندی داشته اند. آنان که در سه شاخه بر بخش‌های پهناوری از مناطق خلافت شرقی در مرکز و غرب ایران در سه پایتخت: بغداد، ری و شیراز بیش از یک قرن در سالهای ۳۲۲-۴۴۷ هجری فرمان می رانند، از هرگونه حمایتی در پیشرفت و تعالی فرهنگ و علوم اسلامی دریغ نوزیدند بلکه در کنار نصب وزرای دانشمند و حامی علم و فرهنگ، با تأسیس مراکز علمی و آموزشی و حمایت مادی و معنوی از عالمان و متعلمان از جمله شرکت در مجالس درس و بحث دانشمندان به رونق و ترویج فرهنگ و تمدن بسی مدد رساندند. در این میان عضدالدوله در عرصه های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نقش بارزی دارد. وی که از بزرگترین فرمانروایان مسلمان در شرق و مرکز خلافت بشمار می رود، خود در جلسات درس دانشمند برجسته شیعه: شیخ مفید (۴۱۳هـ) شرکت میکرد؛ و قدرت، نفوذ و قلمرو این سلسله را بجایی رساند که تا آن وقت هیچ یک از فرمانروایان مستقل از خلافت به آن دست نیافته بود. عضدالدوله نه فقط سیاستمداری ماهر بود بلکه ایام او را می توان یکی از برجسته ترین ادوار فرهنگی اسلام برشمرد. در زمان حکمرانی وی پیشرفتهای زیادی در زمینه های مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی حاصل آمد. این مختصر در پی تبیین نقش مراکز و نهادهای آموزشی آل بویه فارس در گسترش و پیشرفت علوم و فرهنگ اسلامی در قرن چهارم هجری است و با بیان مختصر اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی روزگار آل بویه، تحول نهادهای آموزشی فارس در این دوره را بررسی می کند. این به معنای نادیده گرفتن سایر عوامل و اسباب این

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۵۳

حوزه نیست بلکه پرداختن به این همه، از گنجایش این مقاله بیرون است و مجال دیگری می طلبد.

۱-۲. آل بویه در میدان سیاست

ابوشجاع بویه ماهیگیر سه پسر داشت: علی، حسن و احمد که در پی استعداد و پشتکار خود هر سه به حکمرانی رسیدند و بر بخشهای وسیعی از سرزمینهای خلافت شرقی به استقلال از مرکز خلافت فرمان راندند. اهالی دیلم بوسیله ناصرکبیر (اطروش) به دین اسلام گرویده بودند. علویان زیدی مذهب بدور از نظارت دستگاه خلافت حکومتی در طبرستان بر پا کردند و همین حکومت آنها بعدها در ایجاد حکومت آل بویه نقش جدی ایفا کرد (مسعودی، ۱۸۲/۳). در میان دیلمیان چند سردار قدرتی یافتند که پسران بویه به یکی از آنان به نام ماکان کاکلی ملحق شدند و زمانی که قدرت ماکان رو به کاستی گرایید، آنها با موافقت او به سپاه مردآویج زیاری پیوستند. مردآویج، علی: عمادالدوله را که از بقیه برادران بزرگتر بود، به حکومت کرج ابودلف گمارد. مردآویج از این کار پشیمان شد و در نامه ای به برادرش وشمگیر نوشت که از ورود وی به کرج جلوگیری کند اما علی وارد کرج شده بود، و در آنجا با مردم بخوبی و نیک سرشستی رفتار کرد و با فتح چند قلعه خرمیان، غنایم زیادی بدست آورد که آنها را میان یاران خود تقسیم کرد. همین کار باعث شد افراد زیادی به سپاه او ملحق شوند (ابن مسکویه، ۳۷۴/۵). عمادالدوله سپس به اصفهان رفت و در جنگ با مظفر بن یاقوت پیروز شد و آنجا را تصرف کرد. مردآویج برادرش وشمگیر را برای سرکوب او به اصفهان فرستاد اما عمادالدوله دانست و به سوی ارجان رفت و آنجا را تصرف کرد. در این زمان نامه هایی از ابوطالب زید بن علی نوبندجانی به او رسید که وی را به سوی شیراز دعوت کرده بود. او برادرش حسن: رکن الدوله را برای تصرف کازرون فرستاد که موفق شد و غنایم بسیار بدست آورد و خود توانست با غلبه بر یاقوت در سال ۳۲۲ شیراز را تصرف کند (ابن اثیر، ۱۱ / ۴۸۳۴). عمادالدوله پس از چیرگی بر فارس، سفیری فرستاد تا از سوی راضی خلیفه عباسی، حکومت به او واگذار شود و پذیرفت که هر سال هشت

میلیون درهم مالیات پردازد. با این درخواست عمادالدوله موافقت شد و خلعت و درفش را همراه پیکی برای او فرستادند و از پیک خواستند که اول پول را از عمادالدوله بگیرد. آنگاه خلعت و درفش را تحویل او دهد اما عمادالدوله خلعت و درفش را گرفت و پولی هم به پیک نداد. در حقیقت بعد از تصرف شیراز بود که قدرت آل بویه استوار گردید تا آنجا که نه تنها خلیفه، بلکه همه داعیه داران قدرت نیز وجود این رقیب تازه نفس را در عرصه سیاست پذیرفتند. اوضاع سیاسی به نفع آل بویه بود. زیرا در سال ۳۲۳ مردآویج کشته شد. علی از این فرصت استفاده کرد و بر سرزمین جبال حاکم شد و برادرش حسن را به عراق عجم فرستاد. او در ۳۲۶ برادرش احمد: معزالدوله را به اهواز فرستاد و وی هم بر آنجا تسلط پیدا کرد. حسن: رکن الدوله هم بر اصفهان چیره شد و سپس ری را تصرف کرد. احمد هم در سال ۳۳۴ بسوی بغداد رفت و از باب شماسیه وارد شد و از خلیفه مستکفی برای او (معزالدوله) بیعت گرفته شد. سپس خلعت پوشید و کنیه گرفت و لقب معزالدوله یافت و برادرش علی به عمادالدوله برادر دیگرش حسن به رکن الدوله ملقب شدند (مسعودی، ۱۳۷۸، ۲/ ۲۵۶). عمادالدوله که مرگ خود را نزدیک می دید، در سال ۳۳۸ فناخسرو: عضدالدوله، فرزند برادر خود رکن الدوله را به عنوان جانشین انتخاب کرد. زیرا خود فرزند پسر نداشت (ابن مسکویه، ۶/ ۱۲۰). عضدالدوله از بزرگترین فرمانروایان مسلمان در شرق و مرکز خلافت بشمار می رود و با قدرت تمام بر وسیعی از ایران و عراق حکومت کرد. او قدرت، نفوذ و قلمرو این سلسله ایرانی را بجایی رساند که تا آن وقت هیچیک از فرمانروایان مستقل به آن دست نیافته بودند. ایام عضدالدوله را می توان یکی از برجسته ترین ادوار فرهنگی اسلام و ایران برشمرد. در زمان حکمرانی وی پیشرفتهای زیادی در زمینه های مختلف حاصل آمد. تحولات و پیشرفتهای فرهنگی زمان او برغم نابسامانیهای ناشی از مرگ وی در قلمرو بویهیان، در دوره حکمرانی فرزندان او، صمصام الدوله و شرف الدوله هم که هردو حامی علم و دانش بودند، ادامه یافت. دوران پس از عضدالدوله به جنگ و درگیری برادران و دیگر افراد خاندان بویهی گذشت. درگیریهای خانمان

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۵۵

سوزی که اتحاد و یکپارچگی بویه‌یان را درهم ریخت و اساس اقتدار آنان را بشدت متزلزل ساخت. در این زمان هر امیری برای حفظ امارت خود، در صدد برانداختن دیگری بود و در این راه، از هیچ کاری فروگذار نمی کردند.

آخرین امیر بویهی فارس الملک الرحیم بود که آخرین حاکم بویهی عراق هم بشمار می رود. او مقارن مرگ ابوکالیجار در بغداد بود. وی خود از خلیفه خواست لقب احترام آمیز و بی سابقه «الملک الرحیم» را به او بدهد اما خلیفه امتناع کرد. سال بعد به فارس رفت و چون با اختلاف سخت میان ترکان بغداد و ترکان شیراز روبرو شد به اهواز رفت. نزاعهای داخلی و تسلط ترکان بر امرای آل بویه، دولت آنان را در سرایشی سقوط قرار داده بود. چنان که دولت تازه نفس سلجوقی به رهبری طغرل، آل بویه عراق را در رمضان ۴۴۷ برانداخت. آل بویه فارس نیز سال بعد با تسلط فضل بن حسن شبانکاره بر شیراز برافتاد (سجادی، ۲۴۹ - ۲۵۰). نکته قابل توجه اینکه در این دوران با وجود درگیریهای سیاسی و جنگهای داخلی، حکمرانان بویهی مثل دوران عضدالدوله و قبل از آن در حمایت از علم و فرهنگ فروگذاری نمی کردند. همین شرایط و علاقه به فرهنگ و علم بود که باعث شد در این دوران قرون طلایی تمدن اسلامی رقم بخورد.

۲-۲. اوضاع اجتماعی، فرهنگی و مذهبی ایران در دوران آل بویه

با روی کار آمدن آل بویه کوششهایی در راه احیای فرهنگ ایرانی آغاز شد. در این دوره به علت وسعت قلمرو و تسلط بر عراق مرکز خلافت عباسی و تساهل مذهبی و ظهور دانشمندان بزرگ علم و دانش نیز پیشرفت چشمگیری داشته است، و از بسیاری جهات دوره عظمت فرهنگ اسلامی در قرون اولیه هجری محسوب می شود بطوری که خاور شناس آلمانی این دوره را «رنسانس اسلامی» می نامد (متز، ۴۵۲). عموم مردم ایران در دوران آل بویه مرفه و ثروتمند، و از سطح زندگی بالایی برخوردار بودند. شاید این موضوع یکی از دلایلی باشد که عامه مردم به کسب علم و معرفت علاقه نشان می دادند. در این دوره علاوه بر طبقه ثروتمند، مردم عادی نیز دارای اطلاعات

مختلف به ویژه معلومات دینی بودند و می توانستند در مسائل کلامی و امور مذهبی به بحث استدلال پردازند (ابن حوقل، ۲۳۰). وی در خوزستان دو باربر را دیده که در حالی که بارهای سنگین بر دوش خود حمل می کردند، درباره مسائلی از علم کلام با یکدیگر بحث و گفتگو می کردند. درباره مردم ناحیه ای از فارس نیز می گوید که اغلب مردم با سواد و ادیب هستند (همو، ۲۴۷). قرون چهارم و پنجم، عصر طلایی و شکوفایی تمدن اسلامی است. توجه آل بویه به فرهنگ و دانش در دستیابی به چنین پیشرفتی سهم زیادی داشته است. اوضاع و شرایط سیاسی جهان اسلام، بستر مناسبی برای رشد و توسعه فرهنگ و دانش در این عصر بوجود آورد که آل بویه در آن، نقش مهمی داشته اند. دوره آل بویه دوره درخشش علمی و فرهنگی ایران و جهان اسلام است. این خاندان شیعی ایرانی نقش مهمی در حفظ و گسترش میراث حدیثی، فقهی و کلامی شیعه در ایران و عراق ایفا کرد و به تحکیم پایه ها و مبانی تشیع امامیه و ترویج آن پرداخت. دانشمندان، متکلمان، محدثان، فقیهان و مفسران بزرگی چون شیخ صدوق (۳۸۱هـ)، سیدرضی (۴۰۶هـ)، شیخ مفید (۴۱۳هـ)، و شیخ طوسی (۴۶۰هـ) تربیت یافتند و با تشکیل جلسات مناظره به شبهات کلامی و فقهی پاسخ دادند. آل بویه به تأسیس مراکز علمی و کتابخانه ها و بنای بیمارستانها به ویژه در شیراز و بغداد پرداختند. برخی از حاکمان آل بویه خود اهل دانش و دوستدار آن بودند و بسیاری از دانشمندان را در وزارت و یا امور دیگر به خدمت می گرفتند. غیر از عضدالدوله (۳۷۲هـ) که بزرگترین و تأثیرگذارترین حاکم بویهی بود، از امرای فرهنگ دوست آل بویه می توان شرف الدوله، بهاءالدوله و تاج الدوله پسران عضدالدوله و نیز مجدالدوله را نام برد. حضور فعال و گسترده دانشمندان بزرگ قرن چهارم و پنجم هجری در دربار آل بویه و فراهم کردن امکانات علمی و رفاهی برای آنان، نشانه نقش مؤثر این حکومت شیعی در به ثمر رساندن رنسانس اسلامی است. در این دوره حجم زیادی از کتب در علوم مختلف مانند تفسیر، حدیث، فقه، تاریخ و ... به رشته تحریر درآمده است. برخی از امراء و وزرای آل بویه به علما مساعدتهای مالی می کردند، مثلاً صاحب بن عباد هر

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۵۷

سال پنج هزار دینار به بغداد می فرستاد تا میان عالمان مسلمان تقسیم شود (ابن کثیر، ۸/ ۱۸۷). همنشینی های خود خواسته و ارادی که به شکل مجلس درس و بحث برگزار می شد، زمینه ساز عمده ترین بخش فعالیت فرهنگی در این دوره بود (کرمر، ۱۲۱). در این عصر حاکمان آل بویه اجازه دادند که نظریه های گوناگون پدید آید و هیچ گونه فشاری از سوی درباریان برای پیروی از مذهب رسمی یا حتی گرایشهای دیگر بر متکلمان، فیلسوفان، ادیبان و ... دیده نمی شد. از این رو شگفت انگیز نیست ابن سینا هنگام حضور محمود غزنوی از شرق بگریزد و به دربار حاکمان آل بویه و سلسله هایی همانند آنها پناه برد. شکوفایی فرهنگی این دوره غیرقابل انکار است. در این شکوفایی نه تنها کسانی مثل ابن سینا و بیرونی، بلکه کسان دیگری نیز تأثیر داشتند. حاکمان آل بویه و حامیان حکومتی آنان با درک صحیح از اوضاع این دانشمندان، امکان پشتیبانی همه جانبه را از آنان فراهم آوردند. امیران و وزیران آل بویه ولی نعمتان سخاوتمند دانش و در استفاده از فضل ملازمان فاضل خویش مشتاق بودند. آنها برای کسب اعتبار و مشروعیت، فرهنگ و علم را به منزله زینت و جلوه قدرت ارج می نهادند. حبشی (سندالدوله) والی بصره در آن شهر کتابخانه بنا کرد و پسر دیگرش بختیار (عزالدوله) شاعر برجسته آل بویه و از ولی نعمتان مخلص شعرا بود. این اندازه علاقه به علم و فرهنگ در یک خاندان حکومتگر که نمونه آن کمتر دیده شده است، به قطع در جریان سازی فرهنگی و ایجاد زمینه های مساعد برای پیشرفت علمی تأثیر غیرقابل انکاری داشته است.

در این زمان شهرهای مهمی چون اصفهان، ری، شیراز و خصوصاً بغداد از مراکز پر رونق علمی و ادبی و مجمع اهل فضل و دانش بودند. در این شهرها حوزه های درس با انبوه دانشجویان در خانه های شخصی دانشمندان و مساجد و مدارس تشکیل می شد و مفاخر و نوابغ بزرگ اسلام و بشریت در نتیجه آزاداندیشی و جو آزاد این دوره پدیدار شدند. جریانهای عقلگرا با ظهور آل بویه حیاتی دوباره یافتند. عقلگرایان معتزلی و شیعی، پس از طی شرایط سخت و محنت آمیز دوره متوکل عباسی در اوایل

قرن سوم، دوباره در این عصر سر برآوردند و نفوذ فکری و سیاسی خود را در دربار آل بویه گسترش دادند تا آنجا که قرن چهارم را می‌توان عصر احیای خردگرایی معتزلی شیعی در مقابل جریان شریعتگرایی حنابله و اهل حدیث نامید (کرمر، ۱۳۶). در این دوره تعداد فرهیختگانی که به امیری و وزارت رسیدند بیشتر از سایر دوره‌ها بود. امیران و وزیران و دانشوران برجسته، معاشران دانشمند خود را در مجالس خود جای می‌دادند. عظمت فرهنگی و علمی آن دوره، عظمت آموزشی آن را نشان می‌دهد. در همین نهاد آموزشی بود که فرهنگ شکوفا و بی‌نظیر قرن چهارم پدیدار گشت. بر اثر پیشرفت و گسترش دامنه علوم اسلامی، گذشته از علوم نقلی همچون علوم قرآن و حدیث، توجه به علوم عقلی زیاد بود و همین امر سبب ایجاد هوشیاری و جنبش علمی در زمینه‌های مختلف شد. آدام متز می‌گوید: «ادبیات و رسائل قرن چهارم هم دقیقترین نمونه هنر اسلامی است که روی نفیس‌ترین ماده هنری یعنی کلمه پیاده شده است؛ بطوری که اگر کارهای دستی ظریف دیگری از قبیل مصنوعات شیشه‌ای و معدنی که از آن قرن بجا مانده وجود نداشت، باز هم می‌توانستیم از روی همین رسائل که نشانه تسلط بر فن بیان به سبک دشوار و بازی با الفاظ است، هنرمندی و هنرشناسی و لطافت ذوق مسلمین قرن چهارم را ملاحظه کنیم» (متز، ۲۷۳). بنا به اعتقاد وی ادبیات هم در این عصر در حد اعلای خود بوده است و از علل اصلی نامگذاری این دوره به شکوفایی فرهنگ اسلامی، همین برخورداری از ادبیات بسیار قدرتمند بوده است و ادیبان این عصر هم در صورت لیاقت می‌توانستند به مقامات سیاسی برسند، همانطور که ابوالفضل بن عمید و صاحب بن عباد، بزرگترین وزرای عهد آل بویه، ادیب بوده‌اند. جنب و جوشی که تعلیمات اسلامی در مسلمانان برای آموختن و یاد دادن برانگیخت، از نخستین دلایل جنبش فرهنگی در این دوره شده بود. بیشتر این شکوفایی علمی و فرهنگی در حوزه‌ای بوقوع پیوست که خاندان آل بویه بر آنجا حکومت می‌کردند. در کل می‌توان گفت استمرار و گسترش آموزش و تأسیس نهاد آموزش اسلامی از ویژگیهای مهم عصر آل بویه است. تسامح و تساهل و گرایش به آزادی از

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۵۹

ویژگیهای بارز این عصر است. این حاکمان دانش دوست گسترش دهنده آموزشهای اسلامی: قرآن، حدیث، فقه و نیز فلسفی و کلامی و از عوامل ریشه دار ساختن مبانی مذهب تشیع هستند.

در دورانی که آل بویه قدرت را در ایران و عراق بدست می گرفت، در حوزه مباحث مذهبی، شیعه امامیه فرقه مسلط بود و اصول اعتقادی آن را مفسران شاخصی همچون: شیخ کلینی (۳۲۹هـ)، شیخ صدوق (۳۸۱هـ) و کمی بعدتر شیخ مفید (۴۱۳هـ) تدوین کردند. بویهیان بر مذهب شیعه بودند. آنان تشیع را از روزگاری که علویان زیدی بر طبرستان حکومت می کردند (۲۵۰ - ۳۱۶هـ) پذیرفته بودند. قدرت یابی آل بویه، تحول بزرگی در جامعه شیعیان ایجاد کرد. مقدسی (۳۴۵هـ) در مورد مذاهب زمان خود می گوید: مذاهبهای امروزی جهان اسلام ۲۹ تا هستند، چهارتا در فقه که عبارتند از: حنفی، مالکی، شافعی و داودی. چهارتا در کلام شامل: معتزلی، نجاری، کلابی و سالمی. چهارتا فقهی و کلامی: شیعه، خارجیان، کرامیان و باطنیان. چهار مذهب اهل حدیث: حنبلیان، راهویان، اوزاعیان و منذریان. چهار مذهب پژمرده: عطائیان، ثوریان، اباضیان، طاقیان. و مذاهبهای روستایی: زعفرانیان، خرمدینان، اباضیان، سرخسیان. و چهار مذهب که جای چهار مذهب دیگر را گرفته اند: اشعریان جای کلابیان، باطنیان جای قرمطیان، معتزلیان جای قدریان، شیعیان جای زیدیان و جهمیان جای نجاریان. دینهای ذمیان هم چهار تا است: یهود، نصارا، مجوسی و صابیان (مقدسی، ۵۸ / ۴ - ۵۹).

این اعتراف برخی خاورشناسان است که: بویهیان بی هیچ تمایز و تبعیضی اشکال گوناگون شیعه و حتی معتزله را محترم می شمردند ولی از نظر سیاسی طرفدار شیعه اثنی عشری بودند (کاهن، ۱۳). آنها درصدد توجیه موقعیت خود و سازگاری با محیط مذهبی و اجتماعی برآمدند. تسامح آل بویه در حدی بود که همه فرقه ها اعم از شیعه و سنی به اظهار نظر و تبلیغ می پرداختند. در برابر موضعگیری صریح خلفا در برابر شیعه، حکومت آل بویه اجازه داد شیعیان نیز مانند سایر فرقه ها اظهار وجود کنند.

مهمترین امتیاز حکومت آل بویه برای شیعیان، اجازه تظاهر علنی اعتقادات بدون نیاز به تقیه بود. حضور و همکاری علما و فقهای بزرگ شیعه در دربار خاندان بویه، از جمله احترام رکن الدوله به شیخ صدوق و توجه او به ساکنان قم که شیعه امامی بودند، بزرگداشت شیخ مفید از جانب آل بویه و توجه آنان به ابواحمد موسوی و پسرانش شریف رضی و سید مرتضی، اثبات اعتقاد آنها به مذهب تشیع امامی است. با غیبت امام دوازدهم (ع) در سال ۳۲۹ علمای شیعه برای ایجاد محیطی امن برای شیعیان، حکومت آل بویه شیعه مذهب را بطور ضمنی تأیید کردند. از اقدامات مذهبی معزالدوله در پشتیبانی از شیعیان، انتخاب امیرالحاج از میان علویان بود. در سال ۳۴۱ «ابی عبدالله احمد بن عمر بن یحیی علوی» امیرالحاج شد. آل بویه در اقامه و احیای مراسم و شعائر شیعه اهتمام تمام مبذول داشتند، از جمله جشن عید غدیر را با تشریفات خاصی در بغداد برگزار کردند. در عزاداری حضرت سیدالشهدا (ع) در ایام محرم تمام بغداد تعطیل گشت و دستجات عزاداری شکوهمندی به راه افتاد. عضدالدوله در سال ۳۶۳ دستور داد تا نام دوازده امام شیعه، بر روی کتیبه ای در تخت جمشید نصب گردد. معزالدوله از سال ۳۵۲ دستور برگزاری سوگواری برای عاشورا را صادر کرد. انجام مراسم مذهبی از طرف شیعیان و اهل سنت گاهی باعث اختلاف و خونریزی بین آنان می گردید. بنابراین حکومت آل بویه هر دو گروه را از انجام مراسم مذهبی منع کرد. آنان اغلب بیطرف بودند اما بی تردید شیعیان، سازمان یافتن خود را مدیون آل بویه بودند (در باب سیاست مذهبی آل بویه نک: ابن جوزی، ۷/ ۱۵ - ۱۶؛ ابن اثیر، ۸/ ۴۵۷؛ ابن کثیر، ۱۱/ ۲۴۳).

۳. جایگاه آموزش در تعلیمات اسلامی

آموزش از ارکان مهم فرهنگ و تمدن است و همواره مورد عنایت خاص همه کسانی بوده که در جهت توسعه و پیشرفت مادی و معنوی جامعه گام برداشته‌اند. اسلام دین تعلیم و تربیت، و آغاز رسالت پیامبر اکرم (ص) فرمان به خواندن و سخن از

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۱۱۳ ۶۱

آموزش است: «إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ؛ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ؛ إقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ؛ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ؛ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» (العلق، ۱ - ۵) بخوان به نام پروردگارت که آفرید. انسان را از علق آفرید. بخوان، و پروردگار تو کریمترین (کریمان) است. همان کس که به وسیله قلم آموخت. آنچه را که انسان نمی دانست (به تدریج به او) آموخت.

قرآن مجید در تشریح اهداف بعثت پیامبران، در کنار تلاوت آیات الهی و ترکیه نفوس مردم به آموزش اهمیت فوق العاده‌ای داده است: «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (البقره، ۱۲۹)؛ پروردگارا! در میان آنان، فرستاده‌ای از خودشان برانگیز، تا آیات تو را بر آنان بخواند، و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد و پاکیزه‌شان کند، زیرا که تو خود، شکست‌ناپذیر حکیمی.

«لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (آل عمران، ۱۶۴)؛ به یقین، خدا بر مؤمنان منت نهاد (که) پیامبری از خودشان در میان آنان برانگیخت تا آیات او را برایشان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد، قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.

قرآن در بیان اهداف رسالت پیامبر(ص) می گوید «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (الجمعه، ۲)؛ او است آن کس که در میان بی سوادان فرستاده‌ای از جنس خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد، و (آنان) قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.

در سنت و سیره رسول خدا(ص) نیز بر اهمیت آموزش تأکید فراوان شده است. رسول اکرم(ص) پیش از هجرت، در سال ۱۲ بعثت پس از بیعت عقبه اول، مُصَعَّب بن عُمیر را برای تبلیغ و تعلیم قرآن و احکام همراه نومسلمانان یثرب به این شهر فرستاد

(ابن سعد، ۱/ ۲۳۴). کارهای آموزشی و تبلیغی مصعب در این شهر چنان مؤثر افتاد که تا موسم حج سال بعد جز معدود خانواده هایی از مردم یثرب، همه مسلمان شده بودند. آن حضرت در یک اقدام بی سابقه پس از جنگ بدر فرمان داد که آن دسته از اسیران قریش که توان پرداخت حداقل فدیة را ندارند، در قبال آموزش ده تن از مسلمانان یا فرزندان انصار آزاد شوند. زید بن ثابت از کسانی بود که از همین راه با سواد شد(همو، ۲/ ۲۲).

پیغمبر(ص) پس از فتح مکه و پیراستن مسجدالحرام از وجود بتها، آنگاه که رهسپار حنین شد، مُعاذبن جَبَل را در مکه گذاشت تا مردم آنجا را فقه و قرائت قرآن تعلیم دهد(همو، ۳۴۸). آن حضرت به فراگیری زبانهای بیگانه هم اهمیت می داد. چنان که پس از استقرار در مدینه زید بن ثابت را که ۱۱ ساله بود دستور داد که عبری بیاموزد (ابن قتیبه، ۲۶۰؛ ابن سعد، ۲/ ۳۵۸). در دوره های بعد نیز جامعه اسلامی از این قاعده مستثنی نبود بلکه آموزش رواج داشت و همواره کسانی بودند که آموزش دهند و دیگرانی که با شوق و اشتیاق آموزش ببینند.

۴. آل بویه، علم و عالمان

عالمان دینی نزد پادشاهان آل بویه جایگاه و پایگاه با ارزشی داشتند. آنان از دانشمند با واژه «معلم» یاد می کردند(مقدسی، ۵۴۵). حتی بسیاری از کارگزاران آل بویه اهل علم و ادب بودند. ابن ندیم از برمکی شتربان معزالدوله یاد می کند که دارای تألیفاتی بوده است(ابن ندیم، ۲۵۳). دوران عضدالدوله دوران فرهنگ و ادب بود. او علم نجوم را نزد عبدالرحمن بن عمر بن سهل صوفی رازی، آموزش زیج را نزد علی بن حسین معروف به ابن اعلم و دستور زبان عربی را نزد ابوعلی فارسی آموخت. عضدالدوله علاوه بر آنکه برای علما و فضلا ارزش زیادی قایل بود، نزد آنان می نشست و در مسائل علمی و ادبی به مناظره می پرداخت، در سرای خود جایگاه ویژه ای به آنان اختصاص داده بود تا در آن بدور از جریانات سیاسی و اختلافات مذهبی به

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۳۸۸

مباحثات علمی بپردازند. در نتیجه این کار او علوم طبیعی و فلسفی که رو به مرگ بودند، زنده شده و استادان این علوم که پراکنده شده بودند، مجدداً گرد هم آمدند و جوانان به فراگرفتن علوم راغب شدند و استادان به آموختن پرداختند و بازار علم که به کساد گراییده بود رونق یافت (ابن مسکویه، ۴۰۸). چنان که خود با افتخار در مجلس درس شیخ مفید حضور می یافت و همچون شاگردان شیخ از تعلیمات او مستفیض می شد. ابوسلیمان در مدح عضدالدوله نوشته است: «تا آنجا که به اهل دانش و فرهنگ مربوط می شود شاه آنها را تقویت کرده، گفتارشان را منزلت بخشیده و بند از زبان ایشان برداشته تا هریک از آنها معتقدات فرقه خویش را بدون تقيه ابراز کند و در نتیجه آشکار شود، آنچه آنها ادعا می کنند و معلوم می شود آنچه بدان معتقدند و حق از باطل جدا شود و چنان امنیتی پدید آید که کسی با زبان تعصب دینی به دیگری هجوم نبرد» (کرمر، ۳۸۸).

عزالدوله نیز در خانه خود مجالس علمی تشکیل می داد و برای هر جلسه ناظم یا مدیر جلسه انتخاب می کرد (ابن مسکویه، ۴۰۸ / ۶). بسیاری از رجال و بزرگان دوران آل بویه نیز از این مجالس تشکیل می دادند، از جمله: ابوالفتح بن عمید به هریک از طبقات علما از قبیل علمای قرآن و حدیث، فقه، فلسفه، کلام و... روزی را اختصاص داده بود که در مجلس او بنشینند و درباره موضوعهای علمی و ادبی، بررسی و تحقیق کنند و در این راه اموال زیادی را به مصرف می رسانید (یاقوت، ۳۶۰). در این دوره از سوی پادشاهان آل بویه و رجال و طالبان علم به مفسران، محدثان، فقها، متکلمان، استادان نحو و شعرا و نسب دانها و پزشکان و حسابداران کمک مالی یا حقوق تعیین می شد تا بدون دغدغه تأمین زندگی مادی به ترویج علوم بپردازند (ابن جوزی، ۱۸۰). همین نکته رمز و راز شکوفایی آموزش و علوم و فنون عصر بویهی است که خود بخش مهمی از روزگار زرین فرهنگ اسلامی ایرانی است. حضور دانشمندان در عرصه های مختلف علمی و فرهنگی و سیاسی و در کنار آن توجه آل بویه به علم و عالم، سبب گردید که بزرگان علم و دانش در جامعه جایگاه ویژه ای پیدا کنند و علوم در

زمینه‌های مختلف با سرعت زیاد گسترش پیدا کنند. توان گفت: بینش واقع‌بینانه‌ای که در این عصر شکل گرفته بود سبب گردید تا فرمانروایان آل بویه به بسط علم و دانش و تعقل و معرفت همت گمارند و زمینه‌های فعالیتها و نوآوریهای بسیاری را در قلمرو تحت نفوذ خویش فراهم آورند. در این دوره، معرفت و دانش، رواج و گسترش فوق‌العاده‌ای یافت و حوزه فرمانروایی آنها، پایگاه نشر و گسترش دانش و فرهنگ اسلامی شد. پیدایش مظاهر اجتماعی که قبل از آل بویه حرکت خود را آغاز نموده بود در زمان آنها به رشد رسید، چون در این دوره وضعیت مناسبی برای این کار فراهم شده بود. در این زمان تألیف و کتاب‌نویسی رشد کرد، و عالم‌پروری و علم‌دوستی به اوج خود رسید و برآستی این دوره را می‌بایست دوره شکوفایی و پیشرفت تمدن اسلامی دانست.

۵. نهادهای آموزشی فارس

در دوره مورد بحث، مراکز و نهادهای مختلفی در قلمرو آل بویه فارس عهده‌دار امر آموزش و پرورش اسلامی در سطوح مختلف تعلیماتی از ابتدایی تا عالی و در رشته‌های گوناگون علوم نقلی و عقلی بودند. از جمله می‌توان به مساجد، مکتبخانه‌ها، بیمارستانها، کتابخانه‌ها، رصدخانه‌ها، رباطها، دربار و خانه‌های عالمان و بزرگان اشاره کرد که از رونق خاصی در امر تعلیمات اسلامی برخوردار بودند. در اینجا صرفاً به بیان آن دسته از نهادهایی می‌پردازیم که آموزش علوم اسلامی و در رأس آن دانشهای مربوط به قرآن و حدیث در دستور کار آنها بود و از سایر مراکز همچون رصدخانه‌ها و بیمارستانها پرهیز می‌شود:

۵-۱. مسجد جامع

بنای مسجد نخستین موضوعی بود که همزمان با بنیاد شهری جدید یا دست‌یافتن برشهرهای غیراسلامی مورد توجه مسلمانان قرار می‌گرفت. با این همه آموزش اسلامی در سطح کلیه مساجد آباد در قلمرو گسترده اسلامی رواج نداشت و این امر تنها منحصر و محدود به دسته‌ای از مساجد بود که به خاطر اوضاع و شرایط محلی،

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۱۱۶۵

فرهنگی، مذهبی یا عواملی دیگر بر سایر مساجد برتری داشت. در بین مسجدهای بزرگ اسلامی تعدادی از آنها به سبب ویژگیها و فعالیت‌های چشمگیری که در زمینه آموزش در اسلام داشته از اهمیت و شهرت بیشتری برخوردار بوده است؛ از جمله: مسجدالحرام، مسجد النبی(ص)، مسجد کوفه، مسجد فسطاط، مسجد منصور، و مسجد اموی دمشق. در روزگار آل بویه، مسجد جامع شیراز چنان که از برخی گزارشهای تاریخی برمی آید، در زمینه آموزش و مبادلات علمی رونق چشمگیری داشته است. «پیران، سروران، کدخدایان، دانشمندان، و صوفیان در اینجا بسیارند. مجلس قرائت و ختم قرآن در بامدادان روزهای جمعه بسیار باشکوه است. این مسجد در اقلیمهای هشتگانه بیمانند است. نماز جماعت بویژه در روز جمعه بسیار دیدنی است. در اسناد و آموزش اگر املاءکننده و املاءگیرنده دچار اشتباه نشوند، نتیجه بسیار خوب است» (مقدسی، ۱۶۷). این مسجد دارای چندین زاویه بوده است که بعدها ابن بطوطه (۶۴۱) هم در درس حدیث آن شرکت کرده است. در این مسجد، «حسین بن عمر بن عبدان» از بزرگان علم حدیث در قرن چهارم به تدریس حدیث و تصوف مشغول بود (زرکوب شیرازی، ۱۵۱).

۵-۲. مکتب‌خانه‌ها

مکتب‌خانه‌ها از ابتدائی‌ترین جایگاههای آموزشی در جهان اسلام بوده و نام آن در فارسی «مکتب» و در عربی «کُتَّاب» از نوشتن و نوشت آموزش (تکتیب) گرفته شده است. مکتب به جایی گفته می‌شد که کودکان قرآن و خواندن و نوشتن می‌آموختند. مکتبها به احتمال در پایان سده نخست هجری بنیان نهاده شدند. شواهد نشان می‌دهد، همانگونه که مکتبها را در خانه‌های شخصی برپا می‌ساختند، در زاویه‌های مساجد یا اتاقهای چسبیده به آنها نیز چنین جاهایی وجود داشت. علاوه بر این، مکتبهای دیگری هم بودند که کاملاً آزاد بودند. یعنی در مکانهایی مخصوص این کار که گاه تا سه هزار دانش آموز هم داشته‌اند. آموزشهای اولیه در خانه‌های معلمان انجام می‌یافت و چه بسا در خانه‌های خود اتاقی برای دانش پژوهان داشتند. بعد همین جایگاه شکل مکتب

یافت که جایی بود برای آموزش خواندن و نوشتن. مکتب دیگری نیز بود که قرآن کریم و اصول دین را در آنجا یاد می دادند. بنابراین می توان گفت دو نوع مکتب، یکی جایی برای آموزش خواندن و نوشتن و دیگر جایی برای آموزش مسائل اسلامی وجود داشت (شلبی، ۴۴). علت تأسیس مکتب به عنوان یکی از مهمترین مراکز آموزشی چند چیز بوده است: نخست اینکه مسجد محل آموزش و بحث درباره مسائل بزرگ و علوم اسلامی بود که به لحاظ روش و محتوا با آموزش کودکان متفاوت بود؛ دیگر اینکه مسجد محل عبادت و مکانی مقدس و مطهر بود و برای گردآمدن اطفال مناسب نبود، چون ممکن بود آنها نتوانند طهارت را در مسجد رعایت کنند. مکتبها در جامعه اسلامی گسترش یافت و در هر شهر چندین مکتب بوجود آمد (خطیب بغدادی، ۹/ ۲۴۵).

به عقیده ابن خلدون، در مشرق اسلامی تدریس قرآن و کتب علمی و قوانین علمی در دوران جوانی بیش از مواد دیگر است و تحصیلات این دوره را با تعلیم خط درنمی آمیزند و کسی که بخواهد خط رایباموزد، بر حسب همتی که در این باره پس از دوران مکتب نشان دهد و فرصت یابد، باید آن را از صاحبان آن صنعت بیاموزد (ابن خلدون، ۱/ ۱۴۶). آموزش بین مکتب، مسجد و حوزه های علمیه به صورت غیررسمی تقسیم و عملاً مکتبها به یک دوره مقدماتی برای مدارس علمیه تبدیل می شد. هر استادی بایستی مانند یک کودک خواندن و نوشتن را از آغاز آموخته باشد. بسیار غیرمعمول بود که کسی بواسطه نقل چند حدیث که از حفظ بود، به عنوان دانشمندی مطرح گردد اما از سوی دیگر توانایی خواندن و نوشتن نداشته باشد، چنین دانشمندی برای نادرستیهایی که در حدیث از او سر می زد زبانزد می شد، در چنین حالتی به کنایه از او پرسیده می شد: آیا پدرش در فرستادن او به مکتب ناکام مانده است؟ (احمد، ۹۵) در مکتب علوم مقدماتی را به شاگردان جهت کسب آمادگی برای تحصیلات بالاتر تعلیم می دادند. این علوم عموماً عبارت از: تعلیم خط، قرائت قرآن، شعر و تعلیم اصول اعتقادی بود. بنابراین مکتب مقدمه ورود به مسجد، مدرسه و دیگر مراکز آموزش عالی در آن زمان بوده است (مجتهدی، ۳۲). در مکتب، مدرس عنوان معلم داشت و گاه نیز

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۶۷

فقیه نامیده می شد. به عقیده برخی نویسندگان دو نوع مکتب وجود داشت: یک نوع آن که به آموزش قرآن و اصول دینی می پرداخت و تأسیس آنها مربوط به اواخر قرن اول می رسد، و نوع دیگر آن که آموزش خواندن و نوشتن است و به آغاز قرن اول برمی گردد (شلیبی، ۶۷). «پیامبر(ص) عتاب بن اسید را به استانداری مکه منصوب فرمود و معاذ بن جبل و ابوموسی اشعری را هم در مکه برای آموزش قرآن و فقه و مسائل دینی به مردم مأمور کرد» (واقدی، ۷۲۹). وقتی تعداد کودکان افزایش یافت، کار آموزش آنان بتدریج از مسجد جدا و در محل دیگری تشکیل و در مکتبها متمرکز شد. در قرون سوم و چهارم شمار مکتبها و معلمان رو به افزایش نهاد، به طوری که در هر روستا و محله یک و گاهی چندین مکتب بنیاد یافت. مکتب در جهان اسلام صرف نظر از ویژگیهای علمی، همواره از یک سو به صورت یک نظام پیش نیاز برای مدارس عالی عمل کرده و از سوی دیگر مردم را برای زندگی و داد و ستد و ارتباط متقابل به حداقل سواد مورد نیاز زمان تجهیز نموده است. مکتبها، مراکز آموزش مستقل و معمولاً غیردولتی بودند و آنها را معلم مکتب (مکتب دار) سازمان می داد و نظام مکتبی تشکیلات واحد و متمرکز نداشت. مکتبها را عموماً اشخاص تأسیس می کردند، از این رو سازمان و ضوابط درونی واحد برای آنها وجود نداشت و بر اساس سلیقه و خواست مؤسس آن و مکتب دار اداره می شد. برخی از مکتب داران از دانشمندان برجسته و صاحب نام روزگار بوده اند؛ مثل ابوزید بلخی (۳۷۲هـ) که در علوم مختلف سرآمد بود (یاقوت، ۱۴۱). چنین به نظر می رسد که: در روزگار مورد بحث، آموزش در جامعه اسلامی بین مکتب و مسجد به صورت غیررسمی تقسیم شده بود.

۳-۵. کتابخانه عضدی

کتابخانه ها از مراکز و نهادهای آموزشی بشمار می رفتند. این دوره از نظر کتاب و کتابخانه نسبت به سایر عصرها برتری داشت، در هر رشته از علم و ادب، کتابهای ارزشمند نوشته شد و با شکوهترین و مهمترین کتابخانه ها بوجود آمد. در ایران و عراق کتابخانه های بی نظیری بوجود آمد. کتاب و کتابخانه به عنوان دو ویژگی مهم

فرهنگی و علمی، نشان دهنده این موضوع هستند که هر جامعه به لحاظ علمی تا چه حد رشد داشته است. در اسلام معمولاً پادشاهان و فرمانروایان برای استفاده مردم کتابخانه عمومی تأسیس می کردند. به نظر می رسد: خلفای عباسی نخستین فرمانروایانی بودند که به این کار مبادرت کردند. تأسیس بیت الحکمه در گسترش ایده کتابخانه در جهان اسلام تأثیر قابل ملاحظه ای داشت و از آن پس بزرگان از خلفا تقلید کردند و به تأسیس کتابخانه های خصوصی و عمومی همت گماشتند. در سده های میانه، بیشتر کتابخانه های اسلامی، بنیاد آموزشی و فرهنگی داشتند. عصر آل بویه از نظر کتاب و کتابخانه نسبت به دوره های دیگر ممتاز بود. در آن زمان میرزترین دانشمندان، بهترین و نفیس ترین کتابها را در هر رشته از علم و ادب به رشته تحریر درآوردند. در شهرهای اسلامی ساختمانهای بزرگی به عنوان کتابخانه احداث و در آنها تالارهایی با قفسه برای نگهداری کتابها ایجاد شده بود. اتاقهایی ویژه پژوهش و خواندن، نسخه نویسی، برگزاری نشستها و... وجود داشت. کتابخانه های عصر آل بویه در دسترس علما و فقیهان قرار داشته و به علت تعداد زیاد آنها و توجه به علم و رفت و آمد بزرگان به این مکانهای علمی و استفاده آموزشی از آنها پیشرفتهای چشمگیری در تمامی علوم آن زمان صورت گرفت و به نوآوریهای در علم رسیدند.

کتابخانه عظیم عضدالدوله در شیراز یکی از مهمترین کتابخانه های روزگار بود. عده ای از نویسندگان آن را توصیف کرده اند، از جمله مقدسی که با عضدالدوله معاصر بوده آن کتابخانه را دیده و از کتابها و نقشه های آن بهره ها برده است (مقدسی، ۴۴۹). وی درباره کتابخانه عضدی چنین می گوید: « در ساختمان بزرگ عضدالدوله در شیراز محلی به کتابخانه اختصاص دارد که چند نفر از عدول مردم شیراز به عنوان وکیل، خازن و مشرف در آن به خدمت اشتغال دارند. هر کتابی که تا زمان عضدالدوله درباره هر علمی و هر چیزی تألیف شده در این کتابخانه وجود دارد. کتابخانه ساختمانی طولانی است که در هر طرف آن مخازنی وجود دارد. کتابهای مربوط به هر علم و فن در حجره جداگانه ای قرار داده شده، فهرستهای ترتیب داده

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۱۱۶۹

اند که نام کتابها در آن فهرستها ثبت گردیده است؛ بر در کتابخانه دربانهایی گماشته بودند که جز به افراد با عنوان به کس دیگری اجازه ورود نمی دادند (همان، ۵۰۰). «در این کتابخانه نقشه های جغرافیایی که بر روی کرباس کشیده بودند وجود داشت که من آنها را دیدم، از این نقشه ها در کتابخانه صاحب بن عباد و کتابخانه امیر خراسان نیز بود ولی هر یک با دیگری اختلاف داشت» (همان، ۵۱۰). او می گوید: «این کتابخانه زیر نظر یک سرپرست و یک کتابدار و یک ناظر که از نیکوکاران شهر هستند اداره می شود. هیچ کتابی نیست که تاکنون در دانشهای گوناگون تصنیف شده باشد مگر نسخه ای از آن بدانجا آورده شده باشد. عضدالدوله اینجا را به صورت دالانهای سرپوشیده با یک رواق و سردر و یک سالن بزرگ که انبارهای کتاب در اطراف آن است ساخته است. کتابهای مربوط به هر علم در قفسه مخصوص خود چیده شده است و فهرستهایی هم وجود دارد که نام کتابها در آنها مشخص گردیده است» (همان، ۴۴۹). فقط بزرگان و آبرومندان اجازه ورود به این کتابخانه را دارند و مخصوص نزدیکان عضدالدوله بود. مقدسی در توضیح ظاهر کتابخانه می گوید: «در کف آن فرشهای زیبایی پهن است و بر روزنه های آن هم پرده هایی آویزان است. رسمها و نقشهای جغرافیایی در این کتابخانه وجود دارد و کتابهایی در خصوص صفات و اخلاق مردم هر شهر و ناحیه و مختصات و اوضاع هر محل از لحاظ محصولات و آب و هوا و مصنوعات و گردشگاه ها و اینگونه امور بوده است» (همان، ۵۱۱). اینگونه کتابخانه ها نه کاملاً عمومی بودند که همه مردم بتوانند از آنها استفاده کنند و نه کاملاً خصوصی که فقط مخصوص صاحبان آنها باشد و دیگران از استفاده از آنها محروم شوند بلکه اقدار خاصی از جامعه می توانستند از امکانات این کتابخانه ها بهره مند شوند. این افراد از طبقه دانشمندان و دانش پژوهانی بودند که تحت نظر بنیانگذاران این کتابخانه کار می کردند و یا ارتباط نزدیکی با ایشان داشتند. آنجا محل حضور بزرگان علم و سیاست عهد آل بویه بوده و عضدالدوله با ساخت آن قصد نشان دادن علاقه خود به علم و کتاب و فراهم آمدن شرایطی را داشته تا عالمان و بزرگان مملکت در این مکان گردهم

آیند. در آنجا قرآنی سی جلدی به خط «ابن مقله» وجود داشت. وجود این کتابخانه بزرگ باعث آشنایی علما و برپایی مناظرات میان آنها، و از جنبه آموزشی هم سبب انتقال علوم مختلف دانشمندان به یکدیگر شده است. در مورد سرانجام این کتابخانه در منابع تاریخی اطلاعی دقیقی در دست نیست. صاحب فارسنامه که آن را در آغاز قرن ششم تألیف کرده در مورد این کتابخانه می‌گوید: «اینجا نیکو هست و آنقدر آبادان مانده است که هنوز هم مورد استفاده قرار می‌گیرد» (ابن بلخی، ۶۴).

۵-۴. رباطها

دیگر از مراکز دانش و آموزش اسلامی این دوره، رباط است. اصولاً رباطها نه مراکزی مخصوص تعلیم بلکه برای اقامت و سکونت دانشجویان و دانشمندان جایگاه مناسبی بودند. رباطها در اصل نوعی از بناهای نظامی بودند. از وقتی که این پایگاه جنبه نظامی خود را از دست داد به صورت خانه‌هایی برای عبادت مورد استفاده قرار گرفت. رباط از مراکزی بود که دانشمندان سیار و دوره‌گرد و طلابی که به منظور تحصیل علم از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر می‌رفتند و برای آموختن تفسیر و حدیث و دیگر علوم دینی و عربی، به آن روی می‌آوردند. استاد غنیمه رباط را در اصل نوعی از بناهای نظامی در بیرون شهرها می‌داند که معمولاً مجاهدان جنگی در آن سکونت داشته‌اند و بتدریج جنبه نظامی خود را از دست داد و به صورت خانه‌هایی درآمد که غالباً زاهدان و صوفیان در آن بسر می‌بردند (نک: غنیمه، ۳۶۳) اما استاد کسایی این دیدگاه را بیشتر از عملکرد و شیوه استفاده از رباطها در غرب اسلام می‌داند و عقیده دارد که در شرق اسلام گذشته از رباطهای نظامی و رباطهای بیرون شهری و در راههای دور و دراز، گاه در درون شهرها محل اقامت و تعلیم پارسایان و عارفان و صوفیان نیز بوده است (کسایی، ۳۰۸). از مسائل مهم آموزش و پرورش اسلامی، نقشی است که رباطهای اسلامی در نشر علوم و فرهنگ اسلامی به عهده داشتند و بسادگی نمی‌توان از این نقش مهم گذشت. در دوره مورد مطالعه، می‌توان به رباطهای زیر در فارس اشاره کرد که بطور رسمی فعالیت آموزشی داشته‌اند:

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۱۱۳۷

رباط زرقانی متعلق به شیخ عبدالقادر زرقانی (۳۴۰هـ) بود و بسیار مشهور، چنانکه شیخ بزرگ ابو عبدالله بن خفیف و یعقوب بن سفیان از عالمان بزرگ قرن چهارم که خود بعدها شهرت فراوانی بدست آوردند و جمع کثیری در مجالس آنان حضور می یافتند، دانش حدیث را در آنجا فراگرفتند و این نشان از قدرت شیخ زرقانی در تعلیم شاگردان بزرگ است. علاقمندان شیخ در این مکان از مجلس درس وی که طرفداران بسیار زیادی داشت و در آن به مباحث مختلف علمی و عرفانی می پرداخت، حاضر می شدند و از دانشهای وی که زبانزد مردم بود، استفاده های وافی می بردند. ابواسحق کازرونی (۴۶۶هـ) نیز از جمله همین عالمان و مدرسان بود و با ابوسعید ابوالخیر ارتباط داشت و در شهرهای مختلف به خدمت راویان حدیث می رسید و نزد آنها حدیث آموزی می کرد. در حلقه های درس ابواسحق کازرونی افرادی از نقاط دور و نزدیک حضور می یافتند (عطار، ۲۴۵ و ۳۵۳).

ابن حوقل به اختصار از رباطهای آل مرزبان در فارس سخن می گوید (همو، ۶۰). با توجه به بیانی که از رباط در شرق اسلامی گذشت، روشن است که این مجموعه نیز فعالیت آموزشی داشته است.

۵-۵. مدرسه کاخ

نوع دیگری از آموزش وجود داشت که برخی از نویسندگان معاصر (نخستین، ۶۸) آن را «مدرسه کاخ» نامیده اند. منظور آموزشهای خصوصی است که آموزگاران با عنوان «مؤدب» در کاخها و دربار به فرزندان خلفا و امرا و شاهزادگان می دادند. در این گونه آموزشها علاوه بر مواد آموزشی مرسوم، «حدیث، شعر، سنن حکما» (ابن عبدربه، ۲/ ۲۵۵) و «قرآن، شعر، ایام الناس (العرب)، علم فرائض سنن» (دینوری، ۳۳۰) و «انساب، عربی و نجوم» (ابن اثیر، اسدالغابه، ۲/ ۲۰۱)، نیز به دانش آموزان تعلیم داده می شد تا آنان را برای آموزش عالی و سپس خدمت به طبقه نجبا و یا خدمت در دستگاه آماده سازند. به عبارت دیگر مؤدبان علاوه بر آموزشهای رسمی، به شاگردان خود ادب می آموختند. یعنی هر آنچه که برای مصاحبت با خلفا و بزرگان یا برای دبیری و خدمت در دیوان

لازم بود (محمدی، ۳۰۹ - ۳۱۰). امیران آل بویه نیز در امر آموزش و تربیت فرزندان خود از زبده ترین مؤدبان بهره می گرفتند. ابوعلی مرزوقی اصفهانی (۴۲۱هـ) از ادیبان بنام و صاحب آثار علمی و ادبی در اصفهان به تأدیب امیرزادگان بویهی اشتغال داشت (ابن مسکویه، ۲/ ۲۸۲). غالب وزیران دربار آل بویه که از بزرگترین دانشمندان زمان بودند، مانند: ابن عمید، صاحب بن عباد، ابوعلی سینا، ابونصر شاپور بن اردشیر در مراکز حکمرانی آل بویه بر امر تأدیب و تربیت شاهزادگان بویهی اشراف داشته اند. ابن عمید ادیب و دانشمند معروف که وزارت آل بویه را برعهده داشت، پیش از ارتقاء به این مقام به فارس فراخوانده شد تا امیر عضدالدوله جوان را ادب و آیین کشورداری بیاموزد. عضدالدوله به پاس این حق تعلیم همواره از ابن عمید با عنوان استادالرئیس یاد می کرد (همو، ۲/ ۲۸۱ - ۲۸۲). او حتی در دوره پادشاهی خود به احترام برای دانشمندان رکاب می گرفت، همواره به شاگردی در محضر استادانی بزرگوار چون ابعلی نحوی فسایی، عبدالرحمن صوفی رازی و علی بن عباس مجوسی پزشک بر خود می بالید و پس از ختم هر کتاب در مجلس هر دانشمندی صدقات و خیرات می داد (خطیب بغدادی، ۵/ ۸۹).

۵-۶. مجالس و منازل عالمان و امیران

تشکیل مجالس و انجمنهای علمی و ادبی در دوره های مختلف اسلامی و در مکانهای مختلف، کم و بیش رواج داشته و فراز و فرود آن به میزان آزادی در جامعه و نیز به روحیه علم دوستی و دانش پروری خلفا و امرا بستگی داشته است. نمی توان نقش خانه های دانشمندان و مجالس علما و بزرگان را در گسترش فرهنگ نادیده گرفت. از ویژگیهای دوره آل بویه برپایی مجالس و نشستهای علمی و فرهنگی در آن دوره است. ویژگیهای خاص مجالس و انجمنهای علمی و بطور کلی حوزه های فکری، دوره آل بویه را از دیگر دوره ها متمایز می سازد. خانه های دانشمندان توانگر از دو بخش اندرونی و بیرونی ساخته شده بود که بخش بیرونی، کانون آموزش همگانی بوده است. انجمنهای علمی و ادبی و گفت و شنود (مناظره) که پیوسته برگزار می شد یکی

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۷۳

از کانونهای آموزشی بشمار می آمد. بهره فرهنگی و آموزشی این نشستها از دیگر روشهای آموزشی کمتر نبود. خانه های بزرگان، دانشمندان و فضلا همواره مکان مناسبی برای گردهمایی اهل علم بود و محل آمد و شد دانشجویان و طالبان دانش و همین نحوه حضور و تجمع در خانه بزرگان بتدریج به رسمی معمول مبدل شد و همواره خانه آنها کانون درس و فعالیت دانش پژوهان بود. این خانه ها و مجالس علمی در نشر فرهنگ، بویژه پیش از مدارس در سطحی وسیع، نقش مهمی ایفا کردند و چون خانه جایی شخصی و ویژه بود کسانی که بدانجا می رفتند گونه ای بیم و گرفتگی احساس می کردند، صاحب خانه می بایست واردشوندگان را با خوشرویی و خوشآمدگویی دیدار و بدرقه کند و گرنه بهانه ای بود در نیامدن دانشوران و به دنبال آن، از سود بخشی و بهره وری درسی می کاست. همچنین طالبان دانش می بایست سنگینی و احترام و شکوه آن خانه را حفظ کنند. در تالارهای ادبی (مجالس علم) هر کسی با آزادی کامل می توانست در نشستهای آن حضور یابد و یا هر گاه می خواست با اراده خود آن را ترک کند. علمای بزرگ و رجال فاضل که احیاناً به تدریس هم می پرداختند، جلسه درس را در خانه خود، تشکیل می دادند. در منزل پاره ای از وزرا و اعیان که خود اهل فضل و ادب بودند، مجالس بحث و مناظرات علمی و ادبی برپا می شد. مراد از مجلس در اصطلاح، انجمن و جلسه درس و محفل یا محل برگزاری جلسه در تالار یا کلاس درس می باشد. مجلس مشتمل بر گروه نسبتاً بسیاری از ملازمان بود و به فرمانروا و یا آموزگاری برجسته تعلق داشت و اعضای آن عبارت از یک هسته مرکزی ثابت، مرکب از معاشرات صمیمی و افراد غیر اصلی یا بازدیدکنندگان گاه و بیگاه بود. موضوعات این مجالس در عصر آل بویه را مطالب گوناگونی درباره فلسفه، اخلاق، کلام، شریعت، تصوف، ادب، حساب و نیز اصول فقهی مذاهب گوناگون تشکیل می داد. بخش زیادی از گفت و شنوهای علمی این دوره از مجالس مختلف و حتی موضوعات مورد بحث در انجمنهای مخفی اخوان الصفا در کتابهای مختلفی چون المقابسات و الامتاع ابوحنان توحیدی و دیگر کتابها باقی مانده است (توحیدی، ۱۶)

۱۲۱). رجال فکر و علم در عهد دولت آل بویه در آرامش بودند و این دوران به عصر نشاط علمی و ادبی معروف است. عضدالدوله معمولاً جلسات فضلا و دانشمندان را بر مجالس اشراف و امرا ترجیح می‌داد. علاوه بر شاهان و امیران علاقه مند به دانش، وزیران آنها نیز سهم بسزایی در گسترش دانش داشتند. وزیر این دوره عمدتاً عالم، شاعر، دانش دوست و کاتب بودند. ابومحمد مهلبی (۳۵۲هـ) وزیر معزالدوله مجالس شبانه بسیاری داشته که ابوحیان توحیدی برخی از گفت و گوهای آن را ثبت کرده است (همو، بی تا، ۶۵۰). ابن سعدان (۳۷۵هـ) وزیر نیز به رغم فضایی آکنده از توطئه و دسیسه که رقیبان در دربار علیه او ایجاد کرده بودند، به تشکیل مجالس عالمانه با دانشوران و دانشمندان همت می نمود. بنابر همین گزارش ابوحیان توحیدی در الامتاع، ابن سعدان مردی زاهد و پارسا بود، در عین حال علایق فلسفی نیز داشت و با فلاسفه همدل بود و همین گرایش، او را به برقراری مجالس علمی ترغیب می کرد. وی به برپایی این انجمنها فخر می فروخت و دانشمندان و یاران فرزانه مجالس صاحب بن عباد و ابن عمید و مهلبی و دیگر وزیران نامدار را در مقایسه با مجلس خود به چیزی نمی گرفت. این همه عشق و علاقه به برگزاری جلسات علم و ادب در این دوره تاریخی بسیار جالب توجه و تحسین برانگیز است و موجب ترقی و پیشرفت علوم و فنون دوران.

۶. نتایج مقاله

از آنچه گذشت و با تجزیه و تحلیل اخبار و روایات تاریخی در باب آموزش و نهادهای آموزشی فارس و چگونگی شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی، نتایج زیر بدست می آید:

۱. حکومت آل بویه دقیقاً در قرون چهار و پنج هجری یعنی دوران زرین فرهنگ و تمدن اسلامی در بخشهای وسیعی از مناطق مرکز و غرب ایران فرمانروایی می کردند. با شروع حکومت این خاندان تمدن اسلامی در عرصه های مختلف علمی و

نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه ۷۵

فرهنگی به سوی پیشرفتهای بیشتر گام برداشت. بویهیان با حمایت از علم و عالمان هر چه بیشتر شرایط را برای توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانی فراهم آوردند. دربار و کاخهای محل زندگی آنان، محل رفت و آمد دانشمندان علوم مختلف بود. امرا و وزرای آل بویه در حمایت از علم و فرهنگ بر یکدیگر سبقت گرفتند.

۲. نهاد آموزش اسلامی در این دوره وضعیت بسیار مناسبی داشت. در این دوره مراکز علمی متعددی همچون مساجد، دارالعلمها، کتابخانه ها، خانقاهها و بیمارستانها وجود داشت. در این مراکز دانشهای گوناگون از جمله و در رأس آن علوم قرآن و حدیث به لحاظ جایگاه برجسته آن در تعلیمات و معارف اسلامی، تدریس می شد. در این عصر خانه ها، دربارها و مجالس امرا، وزرا، علما و بزرگان از حلقه های اصلی آموزش بود. دانشمندان بزرگ در مراکز علمی مختلف به تحصیل و تدریس مشغول بودند. فضای فرهنگی مناسب امکان تحصیل را برای بیشتر اقدار جامعه فراهم کرده بود. بیشتر این مراکز توسط حاکمان و وزرای آل بویه احداث و اداره می شد. مراکز علمی تحت حمایت آل بویه نقش زیادی در توسعه و گسترش تمدن اسلامی و ظهور عالمان و دانشمندان بزرگ در علوم مختلف داشت.

۳. نظام آموزشی این عصر متأثر از اسلام و رویکرد شیعی بود و پیروان سایر مذاهب اسلامی و نیز اهل ذمه اجازه تحصیل و تدریس داشتند. نهاد آموزش بیش از هر چیز به ارتباط استاد و شاگرد بستگی داشت. این معلم بود که توانایی علمی شاگردان را مشخص می کرد و نیازی به گذراندن دروس و امتحانات الزام آور نبود. علوم مختلف اسلامی و علوم اوایل در این دوره تدریس می گردید.

۴. شیراز به عنوان پایتخت آل بویه فارس و در پرتو حمایتهای بیدریغ و شایسته امیران بویهی خصوصاً عضدالدوله از هر جهت وضع بیماندی داشت و در حوزه نهادهای آموزشی با بغداد مرکز خلافت رقابت می کرد. در این میان علاوه بر مسجد جامع، خانقاهها، رباطها و مکتبخانه ها، کتابخانه و بیمارستان عضدی زبانزد خاص و عام بود و در دوره های بعدی نیز رونق علمی و آموزشی خود را حفظ کرد. نکته قابل

توجه این است که در این دوران با وجود درگیریه‌های سیاسی و جنگ‌های داخلی، حکمرانان بویهی مثل دوران عضدالدوله و قبل از آن در حمایت از علم و فرهنگ فروگذاری نمی‌کردند. همین شرایط و علاقه به فرهنگ و علم بود که باعث شد در این دوران قرون طلایی تمدن اسلامی رقم بخورد.

۵. عوامل مؤثر بر رونق و درخشش فرهنگ و تمدن اسلامی در دوره آل بویه را می‌توان چنین خلاصه کرد: ۱. تعالیم و آموزه‌های دینی اسلام در تشویق، ترغیب و حمایت از علم و عالمان، ۲. حمایت مادی و معنوی امیران آل بویه خصوصاً عضدالدوله از عالمان و متعلمان، ۳. وجود وزیران دانشمند و ادیب، و دانش دوست و دانشمند پروری چون ابن عمید، صاحب بن عباد و ابن سینا، ۴. رویکرد مذهبی توأم با تسامح و تساهل امیران و حکمرانان شیعی آل بویه.

۶. گسترش و توسعه مراکز و نهادهای آموزشی فارس در دوره آل بویه که خود محصول عوامل مذکور بود، نقش غیرقابل انکار و بلکه تأثیری شگرف و مشهود در پدیداری عصر زرین فرهنگ اسلامی و درخشش علوم اسلامی قرن چهارم هجری داشت. از این روی است که فارس در این دوره از جمله مناطق آراسته به فرهنگ و تمدن درخشان اسلامی ایرانی و سرشار از دانشمندان بلندمرتبه، و دانش پیشرفته زمان بود.

کتابشناسی

- ۱- قرآن
- ۲- ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء فی طبقات الأطباء، تحقیق: نزار رضا، بیروت، دارالمکتبة الحیة، ۱۹۶۵م.
- ۳- ابن اثیر، عزالدین علی، تاریخ کامل ایران و جهان، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران، علمی، ۱۳۷۱ش.
- ۴- همو، اسدالغابة فی معرفة الصحابة، تحقیق: عادل احمد و علی عوض، بیروت دارالمعرفة، بی تا.
- ۵- ابن بطوطه، محمد، سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶ش.
- ۶- ابن بلخی، فارسنامه، تصحیح و حواشی: منصور رستگار فسایی، شیراز، بنیاد فارس شناسی، ۱۳۷۴ش.
- ۷- ابن جوزی، ابوالفرج، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۵۷ق.
- ۸- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، ایران در صورة الارض، ترجمه و توضیح: جعفر شعار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶ش.
- ۹- ابن سعد، محمد، طبقات کبری، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴ش.
- ۱۰- ابن عبدربه، محمد، العقد الفرید، تحقیق علی شیری، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۹ق.
- ۱۱- ابن عبری، تاریخ مختصرالدول، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۷ش.
- ۱۲- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، المعارف، تحقیق ثروت عکاشه، قم، شریف رضی، ۱۳۷۲ش.
- ۱۳- ابن کثیر، ابوالوفاء اسماعیل، البداية و النهایه، بیروت، ۱۴۰۷ق.
- ۱۴- ابن مسکویه، تجارب الامم و تعاقب الهمم، ترجمه ابوالقاسم امامی و علینقی منزوی، تهران، ۱۳۶۱ش.
- ۱۵- ابن ندیم، الفهرست، ترجمه رضا تجدد، تهران، مروی، ۱۳۵۲ش.
- ۱۶- احمد، منیرالدین، نهادآموزش اسلامی، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران، نگاه معاصر، ۱۳۸۴ش.
- ۱۷- توحیدی، ابوحیان، الامتاع و الموائسه، تحقیق: احمد امین، بیروت، دارالحیة، بی تا.
- ۱۸- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد، تاریخ بغداد، بیروت، علمی، ۱۴۱۷ق.
- ۱۹- دینوری، ابوحنیفه احمد، الاخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر، قاهره، داراحیاء التراث، ۱۹۶۰م.
- ۲۰- زرکوب شیرازی، احمد، شیرازنامه، تصحیح اسماعیل واعظ جوادی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰ش.
- ۲۱- سپهری، محمد، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، تهران، دبیرخانه شورای برنامه ریزی، ۱۳۹۱ش.
- ۲۲- سجادی، صادق، دولتها و سلسله های حاکم بر قلمرو اسلام، تهران، کتاب رایزن، ۱۳۹۵ش.
- ۲۳- شلی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران، نگاه معاصر، ۱۳۸۷ش.
- ۲۴- عطار نیشابوری، فریدالدین، تذکرة اولیاء، تصحیح: میرزا محمد تقی خان قزوینی، تهران [بی تا]، ۱۳۷۰ش.
- ۲۵- عیسی بک، احمد، تاریخ بیمارستانها در اسلام، ترجمه سیدنورالله کسایی، تهران، مؤسسه توسعه دانش، ۱۳۷۷ش.
- ۲۶- غنیمه، عبدالرحیم، تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، ترجمه سیدنورالله کسایی، تهران، یزدان، ۱۳۶۴ش.
- ۲۷- کاهن، کلود، بویهیان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۴ش.
- ۲۸- کرمر، جونل ل، احیای فرهنگی در عهد آل بویه، ترجمه محمدسعید حسینی کاشانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵ش.
- ۲۹- کسایی، سیدنورالله، فرهنگ نهادهای آموزشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ش.
- ۳۰- متر، آدام، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراقرلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷ش.
- ۳۱- مجتهدی، کریم، مدارس و دانشگاههای اسلامی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۹ش.
- ۳۲- مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴ش.

۷۸ // پژوهش‌نامه قرآن و حدیث - شماره ۲۲ بهار و تابستان ۱۳۹۷

- ۳۳- مسعودی، ابوالحسن علی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۸ش.
- ۳۴- همو، التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۹ش.
- ۳۵- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقلم، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱ش.
- ۳۶- محمدی، محمد، فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی، تهران، توس، ۱۳۷۴ش.
- ۳۷- نخستین، مهدی، تاریخ سرچشمه های اسلامی آموزش و پرورش غرب، ترجمه عبدالله ظهیر، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ش.
- ۳۸- نصر، سیدحسین، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۸ش.
- ۳۹- واقدی، محمد بن عمر، مغازی: تاریخ جنگهای پیامبر(ص)، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹ش.
- ۴۰- یاقوت حموی، ابوعبدالله، معجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۰ش.
- ۴۱- همو، معجم الادباء، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، سروش، ۱۳۸۱ش.